

сипація жінок – це виявлення енергійного стремління до здобуття особистої свободи і прав на набуття фахового чи іншого знання в усіх галузях науки та прав займати посади в державній чи приватній службі.

Творчість письменниць-феміністок не є виключно психологічною. Утвердження образу жінки як освіченої, інтелігентної, з високими духовними запитами і прогресивними поглядами покликані подолати маргінальне становище статусу жінки у вітчизняному патріархальному суспільстві.

1. Агеева В. Жіночий простір. Феміністичний дискурс українського модернізму: Монографія / Віра Агеева. – К.: «Факт», 2003. – 320 с. 2. Агеева В. Філософія жіночого існування // Бовуар

Симона де. Друга стаття: в 2 т. / Віра Агеева – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 5–21. 3. Кобилянська О. Твори: в 5 т. / О. Кобилянська. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1962. – Т. 1. – 490 с. 4. Кобринська Н. Вибрані твори / Наталія Кобринська. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1958. – 418 с. 5. Мілет К. Сексуальна політика / К. Мілет. – К., 1998. – 624 с. 6. Павличко Д. Туга і непогора / Дмитро Павличко // Павличко Д. Магістралями слова. – К., 1977. 7. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко. – К.: Либідь, 1997. – 360 с. 8. Українка Леся. Твори: У 12 т. / Леся Українка. □ Нью-Йорк, 1954. – Т. 8. – 264 с. 9. Франко І. Українська альманахова література / Іван Франко // Іван Франко. Зібрання творів: У 50 т. – Київ, 1980. – Т. 27. – 272 с. 10. Klosinska A. Kobieta autorka / A. Klosinska // Teksty drugie. – Warszawa, 1995. – № 3–4. – S. 81.

УДК [37.0+811.161.2+055.551(-27.542)]:329(470+571)«1906»

Олександр Коник

Освіта, мова і національний устрій Російської імперії в програмах загальноросійських політичних партій 1906 р.

У статті зроблено висновок про те, що українська проблематика на початку 1906 р. прямо не розглядалася жодною із загально-російських партій. Це є свідченням консолідованої позиції російського політикуму, який навіть шляхом замовчування намагався розчинити українство в російському політичному просторі.

Ключові слова: політична партія, українство, національно-культурна автономія, політичний простір, Російська імперія.

The conclusion that the Ukrainian problems at the beginning of 1906 were not directly considered by any of the All-Russian political parties is made. It is testified that the consolidated position of Russian politicians who tried to ignore and dissolve Ukrainians in the Russian political area.

Keywords: Political Party, Ukrainians, Political Space, Russian Empire, National-Cultural Autonomy.

Партійна система в Росії на початку ХХ ст. перебувала у зародковому стані. Створення політичних партій було справою, передусім, інтелігенції. Виникла нова суспільна колізія: запозичені на Заході ідеї і політичні доктрини не завжди були пристосовані до російських умов, а отже, їх адаптація, перенесення «на рідний ґрунт» була, власне, головною проблемою більшості російських партій [6, с. 32] та головним боєм для діючої влади [8]. Тому в потоці політичної літератури, що розливався Російською імперією в роки революції 1905–1907 рр., помітне місце займали збірники або окремо видані партійні програми [9; 11; 14]. У 90-х рр. ХХ ст. більшість програм політичних партій та організацій були перевидані [12; 13]. Широком полем діяльності для партійних ораторів у плані роботи з роз'яснення програмних положень була також Державна дума, на що звертали увагу вже сучасники подій [2, с. 143–144]. Діяльність Думи добре задокументована, зокрема й у доступних у більшості великих бібліотек стенографічних звітах [1].

Предметом нашої розвідки є взаємозв'язок між освітою, мовою освіти і національною проблемою в Російській імперії у партійних програмах російських політичних партій, конституційованих станом на початок 1906 р. У контексті вирішення українського національного питання, якщо брати до уваги тільки один з найбільш популярних збірників програм початку 1906 р. (не пізніше березня), існування такого питання було радше фігурою замовчування, проте й такий «негативний» підхід є красномовним та добре характеризує ставлення ранньої російської багатопартійності до національних потреб і вимог українців, зокрема у сфері освіти та функціонування української мови.

Питання про доступ до освіти рідною мовою, таке важливе для слов'ян Центрально-Східної Європи у період їх національно-визвольних змагань кінця ХVІІІ–ХІХ ст., у Російській імперії було актуальним іще й на початку ХХ ст.

Проблема мови викладання в освітніх закладах трактується сьогодні як політичне явище, властиве «...епосі становлення націоналізмів, а боротьба за неї в парламентських установах – як важлива складова формування нації через привернення уваги до освіти, котра в новітню добу стала тісно пов'язуватися з вибором мови викладання: адже мова, як інструмент передавання знань, перетворювалася на стрижень культури народу, «медіум націоналізму», призначений пробуджувати національну ідентичність та виховувати еліту нації [...]. Масовість руху мала гарантуватися в першу чергу публічним шкільництвом, яке б закладалося на легальних підставах у місцях зосередження українців. Українська мова викладання сприяла б консолідації населення в культурну спільноту зі спільною «історичною пам'яттю» [7, с. 213].

Скликання Державної думи значно активізувало створення політичних партій в імперії та їх намагання донести свої програмні положення до потенційних виборців. Видавці досить швидко зорієнтувалися в ситуації, пропонуючи читачам збірники партійних програм [4, с. 81]. Один із таких збірників цікавий нам передусім тим, що був одним із перших, тому вміщені в ньому програми були практично ще не коригованими подальшим розвитком політичних подій у державі, передвиборної боротьби, думських ристалищ тощо, а партії, що задекларували таким чином своє політичне існування, ще не пройшли «природного відбору» міжреволюційного десятиліття 1907–1917 рр. [10]. Збірник містить платформи сімнадцяти партій – як легальних, утворених після Маніфесту 17 жовтня 1905 р., таких, як октябристи, так і організованих раніше, але нелегальних партій, як РСДРП чи ПСР. Ці останні таким чином, користуючись свободами, задекларованими у Маніфесті, фактично отримували легітимний канал поширення своїх програмних матеріалів. Якщо дивитися на кількість партій, що заявили про своє існування у цей період (тобто з 1898 р., коли отримала організаційне оформлення

РСДРП, і до 1906 р., коли вийшов розглянутий збірник), то їх було значно більше – 115 (підрховано за: [5]).

Очевидно, що 17 із можливих 115-ти дає мало підстав говорити про «всі» російські політичні партії, якщо навіть упорядники мали на увазі суто імперські чи великоросійські партії. Збірник не містить платформ національних партій, що саме в той час інтенсивно поставали до життя. Тільки перелік народів, які мали на той час власні політичні партії, складав би майже таке ж число, як представлене у збірнику: крім росіян, політичні партії тоді вже існували у білорусів, бурятів, вірмен, грузинів, естонців, євреїв, казахів, латишів, литовців, поляків, українців, фінів, шведів і якутів. Сюди ж можна віднести партії, створені на конфесійній основі, мусульманські – в Середній Азії, на Поволжі, – або інші позаконфесійні регіональні, як-от, наприклад, Прибалтійський консервативний союз, Бессарабська партія центру чи місцева партія із зовсім уже екзотичною назвою: Партія «впорядкування свавілля» у Семіпалатинську (див.: [5]).

Не обійшлося без екзотики й у розглянутому збірнику. Загалом там представлені відомі політичні угруповання, й упорядковані вони за усталеним уже принципом – партії лівого сегменту політичного спектру, центру і правого крила, і всі зі статусом загальноросійських. Завершує ж список партія під назвою «Союз Свободи, правди і миролюбства», творці якої були у місті Севастополі, але мали, очевидно, якісь контакти з редакцією збірника, оскільки партії ще власне не було (не було установчого з'їзду і т. п.), але програма вже увійшла в збірник поряд із програмами найбільших на той час політичних сил Росії. Разом із тим можна вважати характерною обставиною те, що у збірнику немає програм ні білоруських, ні українських політичних партій, які вже існували в той час, зокрема, й такої суто «думської» партії, як УДРП (детальніше про цю партію та її програму див.: [3, с. 125–135, 168–177; 13]. Характерною в тому сенсі, що в окремих випадках, коли було вигідно, російський істеблішмент уважав українців і білорусів росіянами, але на загал (як демонструє і принцип укладення аналізованого збірника) – прекрасно обходилися і без такого залучення.

Отже, *Російська соціал-демократична робітничка партія* [не ділячись наразі на більшовиків і меншовиків. – О. К.] передбачала право населення отримувати освіту рідною мовою, яке б забезпечувалося створенням коштом держави чи органів самоврядування необхідних для цього шкіл. Визнавалося право кожного громадянина спілкуватися рідною мовою на зборах, запровадження рідної мови нарівні з державною в усіх місцевих, громадських та державних установах. Окремим рядком декларувалося також право на самовизначення за всіма націями, що входили до складу держави [10, с. 18]. Що це був переважно популізм, життя покаже дещо пізніше, коли більшовики прийдуть до влади; поки що соціал-демократи таким чином заробляли політичні бали серед певної долі населення імперії, у т. ч. й серед українців.

Схожою, тільки дещо розмитішою, і без уточнення вибору мови навчання, була позиція *Партії соціалістів-революціонерів*. Есери планували встановлення демократичної республіки, з широкою автономією областей і общин, широке застосування федеративного начала у стосунках між окремими національностями, визнання за ними беззастережного права на самовизначення; передбачалося запровадження обов'язкової рівної для всіх світської освіти державним коштом [10, с. 31].

Ідею створення на основі Російської імперії Сполучених російських штатів висунула *Радикальна партія*. Йшлося про принцип широкої національно-політичної автономії – причому не лише для декількох крупних областей, що мали в недалекому минулому політичну незалежність (натяк на Фінляндію і Польщу, – О. К.). Федерація невеликих територіальних одиниць, або «сполучені російські штати», дала б можливість усім національностям здійснити, хоч би й на незначній території, «дорогі їм національно-культурні задачі в найширшому ступені», під якими розумілися й освітні завдання [10, с. 36–37].

Особливої ваги питанням місцевого самоврядування, автономії і мови викладання у школі надала *Партія свободомислячих*. Партія виступала за єдність імперії, але воліла «оживити неминучу централізацію» шляхом запровадження національно-культурно автономії. Її основною складовою мало бути визнання прав національної мови у державній і громадській початковій школі, а межі й умови запровадження такої автономії мав би визначати «загальноімперський законодавчий корпус» «Свободомислячі» вважали, що в умовах тодішньої Росії автономія не може набувати форм федеративного устрою чи унії («особистої реальної»), і в цьому сенсі пропонували майбутній Думі переглянути стосунки з Великим Князівством Фінляндським, уникаючи, втім, «усякої насильницької русифікації». За умови цих застережень, на подібну до фінської форму автономії, аж до територіальної, погоджувалися щодо польського народу в межах Царства Польського, з огляду на його «чисельність, перебування на суцільній території, своєрідність економічного побуту і, нарешті, певної живучості історичної державної традиції» [10, с. 42–43].

Цікаво, що українців («малоросів», за вживаною тоді лексикою), «свободомислячі» теоретики віднесли до народів з «малою територією»: «Для народностей, що займають малі території, живуть не суцільною масою і не мають іще широко розвинутої національної культури, автономія має отримати виключно народний характер і відносно обмежені розміри; вона виразиться у визнанні прав національної мови в державній і громадській початковій школі (у литовців, малоросів, білорусів, естів, латишів, румунів), іноді – у середній школі (у вірмен, грузинів, німців); у нижчих інстанціях суду й управління, у більш дрібних земських одиницях і, нарешті, в суспільному житті в широкому сенсі цього слова» [10, с. 43].

Цей пункт програми викликає запитання, відповідей на які годі шукати у короткому повідомленні, але він добре характеризує бачення проблеми «ліберальною» частиною російського суспільства, котре ніби й ішло назустріч «народностям» імперії, хоч і диференціюючи їх на «гідні» чи «негідні» автономії; а проте головним лейтмотивом залишалася все ж імперська єдність та домінування на всій території держави російського народу й російської мови. Характерною у цьому сенсі була позиція щодо школи: «...необхідно здійснити націоналізацію школи, в дусі законних потреб кожного народу, що входить до складу держави, яка була б забезпечена викладанням рідною мовою, посади у школах заміщувалися б особами тієї ж національності, до якої належать учні». Але, застерігають укладачі програми, «...у школах усіх народностей має бути відведене гідне місце вивченню російської мови і спільної батьківщини, що само собою є практичною необхідністю для кожної народності» [10, с. 51].

У програмах *Демократичного союзу конституціоналістів* та *Помірковано-прогресивної партії* проблеми автономії,

мови і школи не акцентовані, їх основні положення з цих позицій можна звести до гарантування однакових прав усім національностям та їх рівності перед законом [10, с. 84, 93].

Головний постулат *Прогресивно-економічної партії*: Росія є єдиною й неподільною, відтак ніяких варіантів щодо автономії чи розвитку національних мов тут не передбачалося [10, с. 100]. Схожою була й позиція *Народногогосподарської партії*, тільки з більшим акцентом на віросповідні питання: «...православній вірі духовне панування, іншим вірам – свобода шанування (рос. «почитания»); російській державності – все об'єднуюча перевага; усім областям свобода господарського устрою (рос. «благоустройства») у всьому, що не суперечить нероздільній єдності російської держави» [10, с. 107]. Вимогу захисту єдиної й неподільної імперії з конституційним монархом на чолі висував у своїй програмі і *Всеросійський торгово-промисловий Союз* [10, с. 109].

«Єдина й неподільна Росія» виступала домінантним положенням й інших політичних партій, при окремих розбіжностях у поглядах на шляхи забезпечення такої єдності й неподільності. За збереження Російської держави (забезпечення єдності її «політичного тіла», збереження за її державним устроєм «унітарного характеру, що склався історично»), і т. п. – виступали і кадети («Партія народної свободи») [10, с. 70–81], й октябристи («Союз 17-го жовтня») [10, с. 111–123]. Серед тих, хто підписав програму октябристів, бачимо і прізвище крупного катеринославського поміщика, майбутнього голови Державної думи Михайла Родзянка [10, с. 123]. «Єдність і неділимість Росії: цей пункт, за теперішніх обставин, є найважливішим у нашій програмі» – підкреслювалося також і у програмі *Партії правового порядку* [10, с. 125].

Вельми колоритними, як для тексту політичної програми, видаються тези партії *Монархістів-конституціоналістів (Царистів)*: «Цар має особливе значення в Росії. Він – батько народу.... У Росії освіта є, а виховання немає ніякого...» і т. п. [10, с. 137]. Є і зовсім уже несподіваний пасаж про слов'ян і південноафриканських бурів у одному контексті: «Царисти по-братньому подають руку єдинокровним полякам і усім слов'янам. Непоправна помилка – невтручання в англо-бурську зваду. Небувалий випадок заступитися за жменьку героїв, що з молитвою захищають вітчизну від сильного ворога, помирить Німеччину з Францією коштом Англії. За гріх перед бурами несемо й кару» [10, с. 139].

Так запросто, як «царисти», вирішували на папері зовнішньополітичні проблеми імперії хіба що доморощені політики із Севастополя, значно, втім, миролюбніші й без заморських амбіцій. Мотивуючи тим, що «земля наша є великою», творці програми *Союзу свободи, правди і миролюбства* заперечували подальші загарбання: «Відмова раз і назавжди від завойовницьких тенденцій» [10, с. 157]. У розділі «Цілісність і нероздільність держави» йшлося про мовну політику, дослівно так: «У школах груп іномовних – російській мові головне (рос. «первенствующее») значення після Закону Божого (природною мовою); поряд з російською – мова природна. У всіх адміністративних, судових і громадських (виборних) установах околиць – в актах російська мова й поряд з нею мови місцеві...» [10, с. 156]. Як би на практиці реалізувалося це формулювання «поряд» сказати важко; подібні місця є й у позиції про освіту. Не зовсім зрозумілою є й програмна заява про необхідність «виховної очистки усієї російської школи» [10, с. 159–160].

«Російський народницький всестановий Союз» виступав за Росію єдину й неподільну, й турбувався про народ: «Побо-

юючись автономій, [він] усе ж буде наполягати на наданні народностям найширшого самоврядування в початкових школах і місцевих судах» [10, с. 140, 142]. Жорсткішою була позиція іншого Союзу – Вітчизняного (рос. «Отечественный союз»): «Перше й основне положення – цілість і нероздільність російської держави з допущенням для окраїн лиш таких особливостей, викликаних місцевими умовами, котрими б не порушувалася єдність Росії. Держава зобов'язана оберігати інтереси іноплеменних. Росія насамперед для росіян – таке незмінне переконання Союзу» [10, с. 144].

Програма «Російського зібрання» (рос. «Русское собрание»), чітко спрямована до виборців у Державну думу, не залишала сумнівів і не містила коливань, була послідовно промонархічною й проросійською. Найхарактерніші моменти за обраною нами темою: «Православній вірі – панування, кожній вірі – шанування; російській народності належить (рос. «подобаает») все об'єднуюча й усе підкорююча сила...» [10, с. 151]. «Російська мова є державна мова й усі урядові установи мають користуватися державною мовою, неухильно й наполегливо прагнучи до єдності мов у всіх галузях державного життя... Племінні питання в Росії мають вирішуватися відповідно ступеню готовності окремої народності служити Росії й Російському народу в досягненні загальнодержавних завдань. ...управління окраїнами має ставити на перше місце загальнодержавні інтереси та підтримку законних інтересів російських людей. [...] Росія єдина й неподільна [...] Росія для росіян!» [10, с. 153–155].

Збірник побачив світ до виборів у Першу Державну думу, коли ніхто ще не знав, як на практиці зреагує мало розвинуте у політичному відношенні суспільство на ті чи інші програмні положення. Тому хтось із загальноросійських партій, як, наприклад, марксист, пропагував свої стратегічні плани, нехай і списані із західних відповідників; хтось демонстрував поміркованість і тактичну обережність, як і личило солідним політичним силам, хтось (більшість право-радикальних партій) балансував на грані патріотизму з великоросійським шовінізмом, а ще хтось демонстрував відвертий політичний дилетантизм та містечковість, як вищезгаданий севастопольський «Союз». З української точки зору, усі ці програми поєднувалися одним важливим чинником: російський політикум – як «історична влада», так і новопосталі політичні партії, – доволі послідовно ігнорував національні інтенції української інтелектуальної еліти. Цей своєрідний феномен ясно простежується при аналізі відповідних політичних позицій загальноросійських партій, чиї програми увійшли до розглянутого збірника. Його можна трактувати як консолідовану позицію, спричинену відчуттям небезпеки для великоросійської імперської ідеї, яку містив у собі націєтворчий потенціал українського населення, та намагання усунути її, інтегрувати українство, навіть шляхом замовчування існуючих проблем, до російського політичного простору.

Українцям у цілому та українським політичним партіям зокрема належало пройти ще довгий шлях, щоб вибороти не лише автономію, а й державну незалежність, право на освіту рідною мовою та на вільне вживання рідної мови в усіх сферах суспільного життя. І, як показує досвід, цей процес не є завершеним і потребує подальших спільних зусиль як для зміцнення державності, так і для консолідації етнічно і мовно-різноманітного сучасного українського суспільства.

1. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв первый. – СПб.: Гос. тип., 1906. – Ч. I. – 866 с. 2. Иорданский Н. М. Кое-что из пережитого: в Государственной Думе. 1907 / Н. М. Иорданский // Отечественная история. – 1998. – № 1. –

С. 140–156. **3.** Іваницька С. Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – поч. XX століття) / С. Г. Іваницька. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 452 с. **4.** Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.): монографія / О. О. Коник; наук. ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ: Герда, 2013. – 454, [2] с.: табл. **5.** Кривенький В. Приложение 1. Политические партии и организации России / В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. – С. 725–743. **6.** Леонов С. В. Партийная система России (конец XIX в. – 1917 год) / С. В. Леонов // Вопросы истории. – 1999. – № 11–12. – С. 29–48. **7.** Михайлова О. Jaroslav Moklak. W walce o tozsamosc Ukraincov. Zagadnienie jezuka wykladowego w szkolach ludowych i srednich w pracach galicyjskiego Seimu Krajowego 1866–1892. – Krakow, 2004. – 318 s. / Олена Михайлова // Український гуманітарний огляд. – 2005. – Вип. 11. – С. 213–217. **8.** Нефедов С. А. Истоки 1905 года: «революция извне»? / С. А. Нефедов // Вопросы истории. – 2008. – № 1. – С. 47–60. **9.** Политические партии: Сборник

программ существующих в России политических партий. – М.: [б. и.], 1906. – 285 с. **10.** Полный сборник платформ всех русских политических партий. С приложением Высочайшего манифеста 17 октября 1905 г. и всеподданнейшего доклада графа Витте. Издание третье «ННШ». Исправлены и дополнены по последним резолюциям партийных съездов. – 1906. – 162 с. **11.** Програма Української Демократично-Радикальної партії: Видання Української Демократично-радикальної партії. – № 17. – [Б. м.], 1906. – [окр. відб.]. **12.** Программы политических партий России. Конец XIX – начало XX вв. – М.: РОССПЭН, 1995. – 464 с. **13.** Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку XX століття (Упорядник, автор передмов і приміток Олександр Федьков. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. – 82 с. **14.** Сборник программ политических партий в России / С предисл. В. В. Водовозова. Вып. 1: 1. Радикальная партия; 2. Партия свободомыслящих; 3. Союз 17 октября; 4. Земская народная партия; 5. Монархическая партия: Прил.: Программа союза освобождения. – Б. м.: Вестник свободы, 1906. – 72 с.